
PRVI DEO

PREGLED METODA I TEHNIKA U PSIHOLOGIJI

Prema osnovnim načelima na kojim se zasniva njihova organizacija, sva istraživanja u socijalnoj psihologiji možemo grubo podeliti na *eksperimentalna* i *neeksperimentalna*. U svakoj od ove dve skupine moguće su dalje klasifikacije prema načinu i stepenu realizacije tih osnovnih načela.

Unutar kategorije eksperimentalnih istraživanja glavne vrste su *laboratorijski eksperimenti* i *eksperimenti u prirodnim uslovima*. Neeksperimentalna istraživanja se mogu razvrstati na *sondažna* ili *anketna istraživanja u populaciji* i na *terenska istraživanja* u lokalnim zajednicama.

U psihološkim istraživanjima koriste se tri široke grupe postupaka ili tehnika za prikupljanje podataka. Jednu grupu čine razne *tehnike neposrednog posmatranja*. One su sistematski razvijane u okviru izučavanja grupne dinamike. Drugu grupu čine *tehnike koje se temelje na verbalnoj usmenoj ili pisanoj komunikaciji* između istraživača i ispitanika. U toj grupi se nalaze različite tehnike za vođenje polustrukturisanog i strukturisanog razgovora i brojne varijante tehnike upitnika i tehnike skaliranja. Treću grupu čine *tehnike analize sadržaja proizvoda* koji nastaju u procesu socijalne interakcije (npr. analiza poruka, iskaza i replika, pisama i beleški, književnih i drugih umetničkih dela, sadržaja koje emituju masovni mediji i sl.) i/ili proizvoda koji imaju status socijalno relevantne dokumentacije (zakoni, propisi, svedočanstva, dnevnci, memoari i sl.)

1. METODE ISTRAŽIVANJA U PSIHOLOGIJI

1.1. EKSPERIMENTALNA ISTRAŽIVANJA

Model klasičnog psihološkog eksperimenta ne samo da se primenjuje u psihološkim istraživanjima nego je, po nekim istaknutim autorima, suštinsko obeležje psihološke socijalne psihologije. U većini pregleda socijalne psihologije u prvom planu su eksperimentalna istraživanja. Problematika u kojoj dominiraju razne vrste neeksperimentalnih istraživanja nalazi se u drugom planu, a neki njeni delovi se uopšte i ne obrađuju.

LABORATORIJSKI EKSPERIMENTI

Laboratorijski eksperimenti su tipičan pristup proučavanju neposredne socijalne interakcije, npr. takvih pojava kao što je socijalna percepcija, individualno i grupno odlučivanje, grupna dinamika, formiranje i menjanje stavova. Klasični primeri laboratorijskog eksperimenta u socijalnoj psihologiji su Šerifovi ogledi o formiranju grupnih normi (Sherif, 1935) i Ašovi ogledi o konformizmu (Asch, 1952).

Da bi uspostavio nestrukturisanu socijalnu situaciju, situaciju u kojoj se, iako je objektivno

ista za sve osobe, javljaju razlike u ponašanju, Šerif (1935, prema Sherif & Sherif, 1956, str. 249-262) je iskoristio pojavu poznatu pod imenom "autokinetički efekat" (osvetljena tačka, iako je fiksirana, u potpunom mraku se opaža kao da je u pokretu). Ta pojava se na relativno jednostavan način može izazvati u laboratoriji. Šerif je, koristeći činjenicu da postoje individualne razlike u procenama obima opaženog kretanja, iskonstruisao različite socijalne situacije, što mu je omogućilo da utvrdi da li se u nestrukturisanjoj situaciji koja uključuje dve ili tri osobe javlja tendencija stvaranja grupnih standarda za procenu autokinetičkog efekta, da li su tako stvoreni standardi različiti u različito oblikovanim eksperimentalnim uslovima i da li oni deluju na procene pojedinaca u novim situacijama u kojim nisu prisutni ostali članovi grupe.

Aš je organizovao istraživanje koje se sastojalo iz niza eksperimentalnih seansi u kojim je jednog po jednog ispitanika dovodio u nedoumicu da li da se u proceni svojstava vizuelne draži oslanja na ono što vidi ili na iskaze drugih osoba koje su pre njega saopštavale svoje "procene". U stvari te druge osobe i nisu bili ispitanici, one su po određenom planu, utvrđenom od strane eksperimentatora, davale odgovore od kojih su neki manje ili više odstupali od stvarne perceptivne situacije a time i od onog što je ispitaniku u prvi mah bilo očigledno. Ispitanici su tu nedoumicu razrešili na različite načine, ali i tako što su iskaze o svojim procenama perceptivne situacije usklađivali sa iskazima ostalih prisutnih osoba. Činili su to dovoljno često da su podaci o njihovim saopštenim procenama dali pozdanu osnovu za zaključak da su njihovi iskazi bili pod uticajem većine.

EKSPERIMENTI U PRIRODNIM USLOVIMA

Organizovanje eksperimenata u prirodnim uslovima motivisano je u prvom redu težnjom da i sama pojava koja je predmet istraživanja bude prirodna, sa svim svojim elementima i obeležjima. Mnoge socijalno psihološke pojave se iz različitih razloga ne mogu izučavati u laboratoriji, u okolnostima koje su veštački stvorene i iskonstruisane prema istraživačevoj zamisli. Sem toga, ako je organizovanje eksperimenta moguće u prirodnim uslovima, izbegavaju se neki od nedostataka istraživanja u laboratoriji. U prvom redu izbegava se dilema da li se pojave izazvane u laboratoriji mogu smatrati ekvivalentnim pojavama koje nastaju u prirodnim okolnostima.

Kada pokušamo da jedan reprezentativan uzorak eksperimenata koji su izvedeni u socijalnoj psihologiji razvrstamo na laboratorijske i terenske, dolazimo do zaključka da se tu radi pre o dimenziji sa više prelaznih modaliteta nego o polarizaciji na dve oštro odvojene kategorije. Dok je npr. Šerifov eksperiment o formiranju grupnih normi primer tipičnog laboratorijskog eksperimenta, dotle su njegova eksperimentalna istraživanja o uticaju takmičenja i saradnje na odnose među malim grupama tipičan primer eksperimenta u prirodnim uslovima (M. Sherif & C. Sherif, 1953). Za istraživanja Levina i sar. o tipovima rukovođenja (Lewin et al., 1952) može se reći da su i laboratorijska (situacije su konstruisane prema zamisli istraživača) i da su u prirodnim uslovima (neki aspekti tih situacija, npr. mesto izvođenja i sadržaj aktivnosti kojim su se bavili, bili su bliski svakodnevnom iskustvu ispitanika).

1.2. NEEKSPERIMENTALNA ISTRAŽIVANJA

Psihologija se bavi istraživanjem i takvih pojava koje ne mogu da se proučavaju eksperimentalno. Poznati modeli eksperimentalnog istraživanja su neprimenjivi na mnoge pojave iz etičkih razloga. Ispitanike ne možemo izlagati socijalnim situacijama koje narušavaju njihovo samopoštovanje, koje bi mogle izazvati nepovoljne posledice i sl. Neke pojave su suviše složene, te se na njih ne može primeniti ni jedan od poznatih eksperimentalnih modela. I na postojeće eksperimente ima dosta primedaba, kako sa etičkog tako i sa konceptualnog stanovišta. To su samo neki od razloga da su mnoge socijalnopsihološke pojave predmet neeksperimentalnih istraživanja.

Prema današnjem stepenu razvijenosti istraživačkih metoda u socijalnoj psihologiji, neeksperimentalna istraživanja su nezamenjiva u proučavanju pojava u populaciji ili pojedinim segmentima populacije.

ANKETNA ISTRAŽIVANJA - ISTRAŽIVANJA NA UZORKU

Značajno mesto u socijalnoj psihologiji imaju istraživanja koja se bave proučavanjem

rasprostranjenosti određenih obrazaca socijalnog ponašanja i dispozicionih svojstva u stanovništvu (populaciji) ili pojedinim njegovim delovima (subpopulacijama). Jedna od specifičnosti tih istraživanja je da se ona, po pravilu, temelje na *neposrednom proučavanju uzorka jedinica izabranih iz ciljne populacije*, a ne na neposrednom proučavanju ciljne populacije u celini. Za socijalnopsihološka istraživanja u populaciji je karakteristično da koriste *naučne postupke za utvrđivanje podataka o sredinskim i personalnim činiocima* za koje se zna ili pretpostavlja da su povezani sa određenim načinima ponašanja i doživljavanja ljudi u različitim socijalnim situacijama i za *utvrđivanje tipičnih i atipičnih, modalnih i devijacionih obrazaca ponašanja ljudi u određenim socijalnim situacijama*. Osnovni cilj socijalnopsiholoških istraživanja u populaciji je da utvrde kakvog su karaktera veze između situacionih i personalnih činilaca, na jednoj strani, i ponašanja i doživljavanja ljudi u socijalnim situacijama, na drugoj. U meri u kojoj uspevaju da ostvare taj osnovni cilj, istraživanja u populaciji unapređuju naše razumevanje proučavanih segmenata socijalnog života ljudi. Na sistematskim istraživanjima u populaciji zasnovana su naučna objašnjenja ponašanja ljudi npr. u sferi proizvodnih, ekonomskih, političkih, međuetničkih i sl. socijalnih odnosa. Krajnji je cilj u pojedinim oblastima istraživanja u populaciji, kao što su npr. izborno ponašanje, tržišno ponašanje, načini ishrane, rekreativno ponašanje, religijsko ponašanje, vaspitni stilovi roditelja i sl., predikcija - predviđanje javljanja i menjanja, toka i ishoda ponašanja ljudi u tim sferama socijalnog života.

Za istraživanja u populaciji kod nas se odomaćio naziv *anketa* ili *anketno istraživanje*. U stranoj literaturi se istraživanja zasnovana na uzorcima iz opšte ili neke specifične populacije nazivaju *sondažama* ili *pregledima* (engl. survey ili sample survey). Najčešće teme sondažnih ili preglednih ili anketnih istraživanja su aktualna zbivanja u društvu ili u pojedinim oblastima društvenog života. Učestalost istraživanja o pojedinim temama je povezana sa brojem institucija i organizacija koje se javljaju kao naručioci i korisnici rezultata tih istraživanja. S obzirom da su se prva pojavila i da su do danas ostala najčešća u većini razvijenih zemelja, istraživanja u oblasti *javnog mnjenja* se mogu uzeti kao "prototip" sondažnih ili anketnih istraživanja u opštoj populaciji ili pojedinim njenim segmentima. Tipična tematika ispitivanja javnog mnjenja je odnos stanovništva, posebno pojedinih njegovih slojeva i grupacija prema aktuelnim političkim, ekonomskim, pravnim, kulturnim, obrazovnim i sl. pitanjima koja su važna za istraživača ili za naručioca istraživanja.

U metodološko-tehničkom pogledu anketna ili sondažna istraživanja se mogu klasifikovati u nekoliko osnovnih vrsta, zavisno od toga kako je definisan odnos između populacije i uzorka i kako je uzorak izabran iz populacije.

TERMIN POPULACIJA IMA VIŠE ZNAČENJA. (1) Izvorno značenje reči *populacija* je narod ili stanovništvo (lat. populus - narod). Pod populacijom se podrazumeva ukupan broj osoba koje žive u jednoj zemlji, u nekoj oblasti ili nekom naselju. U toj osnovnoj upotrebi, značenje termina populacija se uvek definiše u odnosu na određenu teritoriju, deo teritorije ili konkretni lokalitet. Tako se govori o populaciji (stanovništvu) npr. Srbije, Vojvodine, Niškog regiona, Beograda, Predejana. (2) Kroz upotrebu u različitim kontekstima, značenje termina populacija postalo je znatno šire, te se njime može označiti *grupa ljudi koji poseduju neku zajedničku karakteristiku*. Na primer, na osnovu bioloških, ekonomskih, pravnih, nacionalnih, etničkih, obrazovnih, profesionalnih, verskih i sl. karakteristika u raznim oblastima nauke i društvenog života govori se o takvim populacijama kao što su stare osobe, industrijski radnici, prosvetni radnici, lekari, Srbi, Rumuni, Romi, učenici osnovne škole, studenti, vrhunski sportisti i sl. Takve distinktivne grupe su u stvari *subpopulacije* u široj populaciji koju definiše određena teritorija. (3) U disciplinama koje se bave metodološkim i statističkim pitanjima koja se javljaju u istraživanjima populacija, postoji još šire, sasvim apstraktno shvatanje pojma populacije. Populacijom se smatra *svaki agregat ili skup objekata o kojem želimo da dobijemo određene informacije*, ali koji ne proučavamo neposredno kao celinu, već posredno preko izabranog uzorka. Tako se može reći da je populacija *agregat* iz kojeg smo izabrali *uzorak* (Cohran, 1953). Uzorci kojim se bave psiholozi mogu biti uzroci osoba, ali i uzorci opservacija o zbivanjima, uzorci iskaza o nekom sadržaju, uzorci produkata neke aktivnosti, te prema tome i "agregati" ili "skupne" iz kojih smo uzeli te uzorke mogu se označavati kao *populacije*, što je u skladu sa tradicionalnim diskursom, ili, sasvim uopšteno kao *osnovni skupovi*, što je u skladu sa tehničkim diskursom.

Po pravilu, cilj istraživanja populacije je da dođe do nalaza i zaključaka koji se odnose na *populaciju u celini*. Proučavanje populacije podrazumeva da istraživanjem treba da budu obuhvaćeni svi njeni delovi ili segmenti. *Popis stanovništva* je primer istraživanja koje obuhvata celokupnu

populaciju državne (globane) zajednice. O svakoj osobi koja je na određeni dan (na dan za koji se vezuje popis, koji ne mora da se podudara sa danom samog popisivanja) imala stalni boravak u teritorijalnoj popisnoj jedinici, beleže se podaci koje traži popisni list. *Naučna istraživanja*, bilo da se bave opštom populacijom ili jednim njenim segmentom, iz mnogih razloga ne uključuju sve članove populacije. Većina tih razloga se može sažeti u dva osnovna. Jedan razlog je *ekonomičnost*: ispitivanje cele populacije je veoma složen, obiman i skup posao. Drugi razlog je *saznajne prirode*: nije neophodno proučiti sve pojedinačne slučajeve da bi se došlo do pouzdanih nalaza i zaključaka.

UZORAK - POPULACIJA U MALOME. Naučna istraživanja se redovno zasnivaju na relativno malom broju osoba, na delu populacije koji se naziva *uzorak* (uzorak populacije). Nije, međutim, svaki uzorak samim tim što je deo određene populacije i dobra osnova za proučavanje te populacije. Da bi to bio, uzorak mora da ispuni određene uslove. Dva osnovna uslova su: reprezentativnost i adekvatnost. *Reprezentativan* je uzorak koji verno održava strukturu populacije koju predstavlja. Proporcionalno svojoj zastupljenosti u populaciji, u uzorku moraju biti zastupljeni svi njeni značajni ili karakteristični slojevi ili segmenti (npr. s obzirom na uzrast, pol, stepen obrazovanja, vrstu zanimanja, mesto boravka, bračni status ili neko drugo za istraživanje bitno obeležje). *Adekvatan* je uzorak koji svojom veličinom omogućuje istraživačima da u potpunosti ostvare ciljeve i zadatke konkretnog istraživanja. Adekvatan uzorak obezbeđuje takav obim, strukturu i kvalitet podataka da se na njih, bez odstupanja ili bar bez znatnijih odstupanja, može primeniti planirana obrada. Od reprezentativnosti i adekvatnosti uzorka zavisi naučna i praktična vrednost nalaza do kojih se dođe u istraživanju.

Uzorkovanje je kritična faza u istraživanjima koja se bave psihološkim pojavama u populaciji. Populacije koje interesuju socijalne psihologe su veoma različite s obzirom na veličinu i unutrašnju strukturu. Više je nego jasno da izboru uzorka iz takvih populacija mora da prethodi *detaljno proučavanje raspoloživih podataka o populaciji* - npr. o njenoj veličini, stepenu unutrašnje diferenciranosti, glavnim stratifikacijskim kriterijumima i teritorijalnoj rasprostranjenosti i sl. Tek kada dobro upoznamo bitna obeležja populacije, možemo pristupiti donošenju odluka o tipu uzorka i o postupku uzorkovanja. Već je rečeno da nije uvek lako doći do relevantnih podataka o populaciji koja može da interesuje istraživača. Na primer, nepotpune evidencije o kretanju stanovništva otežavaju utvrđivanje osnovnih dimenzija populacije migranata - imigranta i emigranata. O nekim (sub)populacijama se može govoriti samo aproksimativno, jer o njima nema potpunih podataka. Kada se istraživači bave problemima za čije proučavanje su potrebni uzorci alkoholičara, narkomana, maloletnih prestupnika, razvedenih osoba, starih osoba, zlostavljane dece, depresivnih osoba, dijabetičara i sl. pripadnike takvih (sub)populacija je teško identifikovati, a još je teže doći do podataka o veličini i strukturi tih subpopulacija da bi mogli proceniti stepen u kojem uzorak na kojem je vršeno istraživanje odražava bitna obeležja (sub)populacije u celini. Istraživač je često u situaciji da iz podataka rasutih u raznim evidencijama sam rekonstruiše strukturu populacije s obzirom na jednu ili više dimenzija koje su značajne za njegovo istraživanje.

Psihološka istraživanja u populaciji mogu biti organizovana na razne načine, zavisno od prirode pojava koje proučavaju i odluke o vrsti uzorka u kojem će te pojave biti proučavane. Tipično je da su u tim istraživanjima uvek neposredni predmet proučavanja *osobe*, pojedinci koji su izabrani u uzorak. Drugim rečima, *ključna faza u svakom istraživanju na uzorku je uspostavljanje komunikacije sa pojedinačnim osobama i prikupljanje podataka koje one mogu da saopšte ili koji se mogu izvesti iz njihovih verbalnih odgovora, izjava i ukupnog ponašanja u situaciji ispitivanja*. Kroz artikulaciju, sređivanje i analizu podataka dobijenih u komunikaciji sa pojedinačnim osobama izvodimo opštije podatke i nalaze koji postaju građa za proučavanje različitih *društvenih grupa* kojim te osobe pripadaju - npr. *malih grupa* kao što je porodica, prijateljska ili radna grupa, *organizacija* kao što je radna, profesionalna ili politička, *lokalnih zajednica*, kao što su seoska ili gradska naselja, *velikih grupa* kao što su polne grupe, generacijske kohorte, etničke grupe, verske zajednice i sl. Takav način organizovanja istraživanja je dominantan u istraživanjima uverenja, interesovanja, preferencija, motiva, potreba, stavova, vrednosti, vrednosnih orijentacija, obrazaca ponašanja i sl. svojstava pojedinaca za koja se pretpostavlja da su povezana sa njihovim ponašanjem u različitim socijalnim situacijama ili različitim oblastima društvenog života. Složenija i ambicioznija istraživanja na uzorku uključuju i sekundarnu obradu podataka sadržanih u raznim dokumentacijama, statističkim evidencijama i drugim izvorima, a koji omogućuju detaljnije opisivanje socio-kulturnog i političko-ekonomskog ambijenta u kojem istraživani uzorak (populacija) živi i deluje.

TERENSKA ISTRAŽIVANJA

Važan oblik sistematskih neeksperimentalnih istraživanja u društvenim naukama je *terensko istraživanje*. Osnovna odlika tih istraživanja je proučavanje pojava u prirodnim uslovima, na mestu i u ambijentu u kojem se one javljaju i odvijaju, tj. na "terenu" ili u "polju" (field research). U želji da se istraživanjem obuhvati celovitost uslova i manifestacija društvenog ponašanja, naučnici su se opredeljivali za detaljnije izučavanje manjih društvenih zajednica, pojedinih organizacija ili grupa. Model takvih istraživanja su prvi razvili kulturni antropolozi. Iskustva kompleksnih antropoloških istraživanja prenesena su u sociologiju i socijalnu psihologiju.

TERENSKA ISTRAŽIVANJA U LOKALNIM ZAJEDNICAMA. Etnolozi, socijalni psiholozi i sociolozi su razvili postupke za obuhvatno i sistematsko proučavanje savremenih lokalnih društvenih zajednica, kao što su sela, manji gradovi i prigradska naselja. Do podataka istraživač dolazi prvenstveno neposrednim posmatranjem raznih aktivnosti u zajednici i razgovorima sa članovima zajednice koji imaju određene položaje i za zajednicu karakteristične uloge. Do važnih podataka dolazi i analizom proizvoda aktivnosti, dokumentacionog materijala, raspoložive statističke građe i sl. Klasičani primeri terenskog istraživanja lokalnih zajednica su studije bračnog para Lindovih (Robert & Hellen Lynd, 1929 i 1937) i studija Berkera i Rajta (Barker & Wright, 1954). Za studiju Berkera i Rajta, Kreč, Kračfeld i Balaki (1972, str. 374) kažu da je "... prvi pokušaj da se na obuhvatan, kvantitativan način opišu psihološki životni uslovi ljudi u jednoj američkoj varošici", odnosno "... da se primene tehnike socijalne psihologije na opisivanje *eksplicitne* kulture jedne zajednice". Istraživanje čiji nalazi su objavljeni u monografiji "*Porodični smeštaj dece - Miloševac*" (Veljić i sar., 1979) primer je proučavanja jednog aspekta života u konkretnoj lokalnoj zajednici. U Miloševcu, selu udaljenom oko 30 kilometara od Smedereva, još 1930. godine osnovana je "dečja kolonija", prva u Srbiji. "Koloniju" su činila deca koja su ostala bez roditelja ili čiji roditelji iz nekog razloga nisu mogli da se staraju o njima. Jedan broj seoskih domaćinstava je prihvatio po jedno ili dvoje takve dece. U tim domaćinstvima ili "hraniteljskim porodicama" deca su dobijala sve što se podrazumeva pod roditeljskim staranjem i životom u porodičnom okruženju. U hraniteljskim porodicama deca ostaju najamnije do kraja osnovnog školovanja, najčešće do završetka srednje škole, odnosno do punoletstva i zapošljavanja, a u nekim slučajevima i duže... S obzirom da porodice po pravilu prihvataju decu mlađu od tri godine i šta sve podrazumeva briga o tako maloj deci, glavnu ulogu u celom poduhvatu su uvek imale domaćice, jer su one preuzimale ulogu majke. Istraživanje koje je sproveo jedan interdisciplinarni tim (M. Veljić, D. Bakota, O. Burić, B. Kuzmanović, V. Pešić-Popović, B. Petrović i N. Tadić) bilo je prvenstveno usmereno na proučavanje "hraniteljskih porodica" i dece koja su se nalazila u njima, a zatim i na neke od institucija uključenih u zbrinjavanje i školovanje takve dece, delom i na socijalni ambijent sela u celini. Glavni ciljevi istraživanja su bili da se stekne što potpuniji uvid u razvoj i prilagođenost dece koja se odrastaju u uslovima porodičnog smeštaja, identifikuju činioci od kojih zavise pojedini aspekti prilagođenosti, analizira školski uspeh dece i njihova prihvaćenost od strane ostalih učenika u školi, prouče njihove profesionalne aspiracije i mogućnosti daljeg školovanja. U vreme istraživanja u preko 200 hraniteljskih porodica nalazilo se više od 500 dece raznih uzrasta, od kojih je 212 bilo uključeno u istraživanje zajedno sa još 100 dece koja su u istom selu živela u svojim prirodnim porodicama.

TERENSKO ISTRAŽIVANJE GRUPA I ORGANIZACIJA. To je varijanta terenskog istraživanja koja je relativno često zastupljena u socijalnoj psihologiji i sociologiji. Predmet terenskog istraživanja može biti sistematsko proučavanje npr. različitih vrsta adolescentskih grupa koje deluju u nekom širem urbanom prostoru. U takvim istraživanjima se razne tehnike za prikupljanje podataka koriste za obuhvatno proučavanje konkretnih grupa i organizacija. Monografija "*Mladi i neformalne grupe*" (Snežana Joksimović, Ratka Marić, Anđelka Milić, Dragan Popadić i Mirjana Vasović, 1988) nastala je na osnovu istraživanja koje je delom uključivalo i terensko proučavanje pojedinih vrsta adolescentskih grupa (pankeri, šminker, fudbalski navijači, transecendentalni meditant, male verske zajednice, ozonci, hakeri...).

STUDIJA SLUČAJA. Kada je terensko istraživanje (field research) usredsređeno samo na jedan konkretan socijalni entitet ili na segmente konkretne socijalne situacije (field setting) u kojim deluje

taj entitet, može se govoriti posebnom varijanti - često se govori o studiji slučaja (case study). Obuhvatno i intenzivno proučavanje formiranja, funkcionisanja i raznih svojstava npr. jedne konkretne adolescentske grupe je studija slučaja. Klasičan primer takvog istraživanja je poznata Bennington studija (Newcomb, 1943) u kojoj su proučavani efekti boravka u univerzitetskoj sredini na stavove i socijalno ponašanje studenata. Grupa studenata Odeljenja za psihologiju je u okviru vežbi iz socijalne psihologije proučavala aktivnosti, stavove i vrednosti kod članova različitih malih grupa, a posebno je monografski obradila dve konkretne adolescentske grupe - grupu "skejtera" (koji su se okupljali na platou ispred zgrade Filozofskog fakulteta) i "hevi-metalce" (koji su se okupljali ispred "Ruskog cara" (Brankica Aćimović i sar. 1991).

KOMBINOVANE METODE

Kombinovanjem organizacionih elemenata navedenih vrsta istraživanja, mogu nastati nova, međusobno veoma različita metoda rešenja. U mnogim slučajevima, zavisno od toga da li u njima preovlađuju načela karakteristična za eksperimentalna ili neeksperimentalna istraživanja, ta rešenja se mogu podvesti pod jednu od tih kategorija. S obzirom da u istom istraživanju mogu biti zastupljeni i eksperimentalni i neeksperimentalni elementi, bilo na nivou organizovanja istraživanja u celini ili na nivou samo pojedinih faza istraživanja, npr. u prikupljanju podataka, obradi podataka, logičkom modelu interpretacije nalaza i sl., sva takva metoda rešenja možemo uslovno označiti kao "kombinovane metode". U literaturi ih srećemo pod različitim terminima, npr. kao "akciona" istraživanja, "prirodne" eksperimente, "Ex post facto" istraživanja i sl.

AKCIONA ISTRAŽIVANJA

Osnovna odlika ovih istraživanja je da su neposredno u funkciji rešavanja nekog aktuelnog društvenog problema. Ona se organizuju u cilju da se prošire saznanja o predmetu proučavanja i da se reši praktični problem koji je uočen u okviru predmeta istraživanja. Otuda i potiče atribut koji ova istraživanja specifikuje kao "akciona". Jedno akciono istraživanje može povezivati u celinu seriju laboratorijskih i terenskih ogleda ("akcioni eksperiment", "akcioni razvijni eksperiment") sa jednim ili više istraživanja na uzorcima koja se realizuju u okviru određenih lokaliteta i organizacija. Levin (K. Lewin) je smatrao da bi akcioni eksperimenti trebalo da budu jedan od dominantnih vidova istraživanja u socijalnoj psihologiji. Levinov model akcionog istraživanja ističe spiralni tok istraživačkog procesa (Havelka, 1977). Istraživanje počinje EKSPLOKACIJOM (traganjem za činjenicama koje otkrivaju *sadržaj i obim problema*), a zatim se nastavlja KONCEPTUALIZACIJOM (identifikovanjem glavnih *varijabli* i njihovih *uzajamnih odnosa*) i PLANIRANJEM (postavljanjem *interventnog programa* koji se u tom momentu čini kao najsvrsishodnije praktično rešenje problema i *eksperimentalnog nacrt* kojim se prati realizacija tog interventnog programa i tako obezbeđuju podaci za naučnu analizu). Posle te tri etape na redu su IZVOĐENJE istraživanja (koje uključuje *realizaciju jednog ili više interventnih programa* i *prikupljanja podataka o toku i efektima realizacije*) i REKONCEPTUALIZACIJA (na onovu prikupljenih podataka i novih činjenica koje oni otkrivaju istraživač *ponovo definiše pojmove i varijable* od kojih je pošao u istraživanju i *vrednuje praktične i saznavne efekte* realizovanog programa).

PRIRODNI EKSPERIMENTI

Planiranje društvenih promena je okolnost koja omogućuje da se u periodu neposredno pre njihovog sprovođenja sistematski izuče određene pojave a zatim se iste pojave izučavaju i u novim uslovima. U organizacionom pogledu ovo istraživanje može povezivati elemente sondažnog i terenskog istraživanja.

Između "eksperimenta u prirodnim uslovima" i "prirodnog eksperimenta" razlika je u tome što se prvi sastoji iz situacija koje se organizuju isključivo u cilju istraživanja a drugi se sastoji iz situacija koje imaju za cilj ostvarenje određenih društvenih efekata a ne istraživanje.

"EX POST FACTO" ISTRAŽIVANJA

Opšta odlika ovih istraživanja je da se organizuju u povodu nekog događaja koji se odigrao.

Često su to neočekivana zbivanja koja dovode do znatnih promena u ponašanju ljudi. Sistematsko izučavanje tih promena omogućuje da se utvrde efekti neočekivanog zbivanja. Samo istraživanje najčešće poprima organizacioni oblik sondaže ili ankete.

2. TEHNIKE ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

S obzirom da smo terminom *metod* označili osnovna načela na kojim počiva ukupna organizacija jednog istraživanja, terminom tehnika označićemo sve jasno strukturisane postupke, bilo da su standardizovani ili ne, kojim se u istraživanjima realizuju pojedini istraživački zadaci i aktivnosti. U tom smislu se govori o tehnikama za izlaganje stimulusa, za registrovanje reakcija, za sređivanje i obradu podataka, za prikazivanje nalaza i sl. U ovom priručniku interesuju nas prvenstveno tehnike za "prikupljanje" podataka. Već smo rekli da se u socijalnopsihološkim istraživanjima koriste tri široke grupe postupaka ili tehnika za prikupljanje podataka. To su tehnike koje se temlje na *neposrednom posmatranju*, *verbalnoj komunikaciji* i *analizi proizvoda* koji nastaju u sklopu različitih vidova socijalne interakcije.

POSMATRANJE. Posmatranje socijalnog ponašanja ljudi je jedan od najvažnijih izvora naših svakodnevni i naučnih saznanja o socijalnim pojavama - socijalnim zbivanjima i socijalnim odnosima. U svakodnevnom životu ljudi posmatraju svet oko sebe, uočavaju i prate razna zbivanja i tako dolaze do podataka koji su im potrebni da bi uskladili svoje postupke sa onim što se dešava oko njih i da bi mogli učestvovati u tim zbivanjima. Tehnike posmatranja koje se koriste u naučnim istraživanjima su samo usavršeniji oblici tog svakodnevnog posmatranja. Njihova "usvršenost" ogleda se pre svega u tome što polaze od određenog *cilja* posmatranja, koji može biti veoma uopšten ili sasvim specifičan, što se oslanjaju na unapred sačinjen *plan* posmatranja, koji takođe može biti prilično uopšten ili veoma detaljan, i što redovno koriste neki od načina *registrovanja* zapažanja, koji mogu biti jednostavni zapisi ili precizno razrađeni sistemi registrovanja. Ako su cilj, plan i način registrovanja samo naznačeni, bez preciznijih određenja, onda se radi o *slobodnom ili nestrukturisanom posmatranju*. Zadatak posmatrača je da izvrši "izviđanje", da bliže upozna i opiše manifestnu stranu posmatranih pojava. Posmatrač ima slobodu da u toku posmatranja dopunjava plan posmatranja, da primenjuje onakav način registrovanja koji je u datoj situaciji najprikladniji. Kada su cilj, plan i način registrovanja jasno definisani i detaljno razrađeni, govorimo o *strukturisanom ili standaradizovanom posmatranju*. Zadatak posmatrača je da doslovno sledi plan posmatranja, da vodi protokol posmatranja na unapred utvrđen način. Posmatrač je obavezan da se pridržava standardizovane procedure, ne sme u nju da unosi nikave izmene. Da bi se pripremili za naučno posmatranje, posmatrači prethodno prolaze kroz sistem obuke, uvežbavanja i provere. Kod stanadardizovanih tehnika posmatranja obuka posmatrača može trajati po nekoliko meseci. Tek kada postignu dovoljno visok stepen pouzdanosti, valjanosti i objektivnosti u zapažanju i registrovanju zapažanja, pomatrači mogu početi sa posmatranjima koja su u funkciji sistemastkog proučavanja neke pojave, npr. toka i dinamike procesa grupnog odlučivanja, grupnog rešavanja problema i sl.

Posmatranje zbivanja u grupi podrazumeva da se posmatrača takođe nalazi u grupi ili u blizini grupe. Samo prisustvo posmatrača može da utiče na ponašanje članova grupe. Između posmatrača i članova grupe se nužno uspostavlja izvestan odnos. Uzimajući taj odnos kao kriterijum, grubo možemo razlikovati dve vrste posmatranja - "bez učestvovanja" i "sa učestvovanjem" posmatrača u grupnim aktivnostima. *Posmatranje "bez učestvovanja"* imamo onda kada se posmataračevo prisutvo objasni na način koji je razumljiv za grupu i grupa se bavi svojim aktivnostima na uobičajen način, ne obraća pažnju na posmatrača, sa više ili manje uspeha zanemaruje njegovo prisustvo. Druga varijanta, u kojoj nema nikakvog učestvovanja je, kada osobe čije ponašanje je predmet posmatranja i ne znaju da su posmatrane. Takvo posmatranje se može izvesti u specijalno uređenoj laboratoriji. Te dve varijante se često koriste u proučavanju fenomena grupne dinamike i interpersonalnih odnosa koji se javljaju u procesu grupnog rešavanja problema, grupne diskusije i sl. Posmatranje "sa učestvovanjem" je komplikovanija i delikatnija tehnika, koja je korišćena u više različitih studijama o lokalnim zajednicama, verskim sektama, adolescentskim gangovima i sl. Posmatrač zauzima mesto člana grupe i učestvuje u grupnim aktivnostima u skladu sa ulogom koju je dobio u grupi. U jednoj varijanti članovi grupe znaju da je on istraživač koji se interesuje za njihove aktivnosti, a drugoj oni to ne

znaju. Uvek kada su osobe predmet posmatranja a ne znaju, od njih nije dobijena saglasnost pojavljuju se etički problemi. Ima časopisa koji neće da objavljuju radove u kojim su ispitanici bili predmet obmanjivanja od strane istraživača. To je tema oko koje se dugo vode ozbiljne diskusije.

Do skoro se činilo da je glavni problem u posmatranju raznih vrsta neposredne socijalne interakcije beleženje zapažanja, potpunost registrovanja posmatranih zbivanja. Na primer, u zbivanjima u diskusionalnoj grupi istovremeno učestvuje više osoba, komunikacione sekvence se odvijaju brzo, te je teško, a često i nemoguće, zabeležiti sve što bi želeli i što bi moglo biti potrebno u kasnijim fazama rada na utvrđivanju, sređivanju i analizi podataka. Beleženje zapažanja je nesumnjivo važno tehničko pitanje, ali suštinska pitanja uspešnosti naučnog posmatranja, a time i valjanog utvrđivanja i registrovanja podataka, su: šta treba posmatrati, šta je to što posmatramo, kako u raznovrsnim manifestnim postupcima prepoznati pojave koje proučavamo, kako ono što vidimo povezati sa značenjima koja proizilaze iz konceptualnog aparata na kojem se temelje ciljevi i zadaci našeg istraživanja? Da je to tako, najbolje pokazuje činjenica da je savremena audio-vizuelna tehnika omogućila da se grupne interakcije, kao i mnoga druga socijalna zbivanja, temljeno snime i na taj način "fiksiraju", ali da to nije radikalno povećalo upotrebu neposrednog posmatranja u socijalnoj psihologiji i drugim granama psihologije koje se bave interakcionim fenomenima (npr. razvojna, pedagoška, psihologija rada i sl.). Istina sa pojavom video rekordera u prvo vreme ormari istraživača su počeli da se pune snimljenim kasetama, ali broj objavljenih radova se nije značajno povećao. U čemu je problem? Upravo u tome, što je beleženje samo jedno od *tehničkih* pitanja, a pravo *intelektualno* ili naučno pitanje je: šta treba posmatrati, šta beležiti kao manifestacije pojave A, pojave B, pojave C..., u kakvom međusobnom odnosu su te pojave, u kakvom odnosu su prema celini zbivanja, u kakvom odnosu su sve posmatrane situacije prema opštijoj kategoriji pojava koje proučavamo... Ta pitanja se nisu postavljala samo pred situacijom "u živo", već se postavljaju i danas pred efikasno "arhiviranjem" situacijom čije posmatranje možemo da ponavljamo onoliko puta koliko nam je to potrebno.

RAZGOVOR I UPITNIK. Najveći broj tehnika koje se koriste za prikupljanje podataka u socijalnopsihološkim istraživanjima zasniva se uspostavljanju verbalne komunikacije između dva glavna učesnika u istraživanju: istraživača (ispitivača) i ispitanika. Prema tome da li se razgovor između istraživača i ispitanika odvija u usmenoj ili pisanoj formi, sve verbalne tehnike dele se na dve velike grupe - na intervjue i upitnike. Intervjui mogu biti u formi relativno slobodnog razgovora, koji je vođen samo opštim ciljem i okvirnom temom samog istraživanja. Takav intervju se naziva slobodni ili *nestandardizovani intervju*. Ako je osnovna lista pitanja unapred određena, a intervjuer ima slobodu da ta pitanja formuliše na način koji smatra najboljim, da razradi pojedina pitanja ako se za tim ukaže potreba, onda govorimo i usmernom (fokusiranom) ili *polustandardizovanim intervjuom*. U istraživanjima se često koriti *standardizovani intervju*. To je tehnika razgovora u kojoj je istraživač precizno odredio pitanja, način i redosled postavljanja, vrstu reakcija koje se registruju i način na koji se oni registruju. Osnovni zadatak intervjuera je da uspostavi dobar kontakt i da verno realizuje sve što je strukturom intervjua poredviđeno.

U načelu, visok stepen standardizacije u situaciji ispitivanja i velika ekonomičnost u realizaciji istraživanja postiže se korišćenjem raznih varijanti tehnike upitnika i drugih tehnika tipa papir-olovka. S obzirom na način primene, osnovna varijanta upitnika je ona koja se može dati grupi ispitanika, koji posle kraćeg uputstva ili bez njega samostalno čitaju upitnik i upisuju svoje odgovore u prisutvu ispitivača. Takav upitnik može imati dve podvarijante - može se davati individualno ispitanicima da ga popunjavaju u prisustvu ispitivača ili da ga popune npr. kod kuće i popunjene vrate istraživaču. Uz manje prerade uputstva, varijanta sa samostalnim popunjavanjem bez prisustva ispitivača može se slati poštom.

Prisustvo ili odsustvo ispitivača je bitna karakteristika situacije ispitivanja. Kada je prisutan ispitivač, moguće obezbediti potpunu kontrolu nad okolnostima u kojim ispitanici popunjavanju upitnik (ispitivač određuje doba dana, obezbeđuje vreme za nesmetan rad na upitniku, svi drugi koji su prisutni obavljaju isti posao, niko se ne upliće u čitanje pitanja i davanje odgovora i sl.). Oklonosti u kojim su upitnici popunjeni "kod kuće" veoma su raznovrsne, istraživaču uglavnom nepoznate. Postoji opasnost da je istraživaču nepoznato pravo značenje dobijenih odgovora, što dovodi u pitanje validnost podataka koje ti odgovori sadrže. Od karaktera samog istraživanja i spremnosti ispitanika na sradnju zavisi će da li će istraživač uopšte koristiti upitnik koji ispitanici popunjavaju u odstvomstvu

ispitivača.

U kombinaciji sa upitnikom ili samostalno u socijalnopsihološkim istraživanjima često se koriste sve tehnike tipa papir-olovka, a najčešće razne skale procena, skale stavova, skale vrednosti i inventari intersovanja. Za većinu tih tehnika je karakteristično da su tako dizajnirane da istovremeno imaju ulogu *seta stimulusa* koji kod ispitanika treba da izazovu određene reakcije ili odgovore i ulogu *protokola* u koji sami ispitanici registruju ili zapisuju svoje reakcije i odgovore.

Upitnik i veći broj tehnika koje se temelje na skaliranju, dateljnije ćemo prikazati u drugom delu ovog priručnika.

ANALIZA SADRŽAJA I DOKUMATACIONE GRAĐE. Treću grupu čine tehnike analize proizvoda koji nastaju u procesu socijalne interakcije (npr. analiza sadržaja poruka, iskaza i replika, pisama i beleški, književnih i drugih umetničkih dela, zakona i propisa, sadržaja koje emituju masovni mediji i sl.) i/ili proizvoda koji imaju status socijalno relevantne dokumentacije (sekundarna analiza podataka koje u sklopu svojih nadležnosti sakupljaju i sređuju statističke i druge slube državnih organa, privrednih, obrazovnih, političkih, verskih i drugih organizacija ili institucija).

3. NAUČNO ISTRAŽIVANJE KAO PROCES KOMUNIKACIJE

Empirijsko istraživanje je proces koji se sastoji od raznovrsnih intelektualnih i praktičnih aktivnosti. Ono se najčešće definiše kao delatnost usmerena na rešavanje sazajnih i praktičnih problema. Na tom određenju će se najvećim delom zasnivati analiza istraživanja kojom ćemo se detaljnije baviti. Istraživanje je, međutim, uvek i društvena delatnost, te je i samo predmet izučavanja u društvenim naukama, pa i u socijalnoj psihologiji. Navešćemo tri osnovna argumenta u prilog određenju istraživanja kao društvene delatnosti.

Prvo, istraživanje je jedan od OBRAZACA KULTURE društvene zajednice u čijim okvirima se ostvaruje. Ono se javlja u raznim domenima društvenog života kao kontinuirani niz poduhvata mnogih pojedinaca, grupa, organizacija i institucija; u aktivnostima koje čine strukturu istraživanja kumulirana su iskustva mnogih istraživača iz ranijih vremena i različitih sredina; smisao istraživanja je u njegovim ishodima, koji kao kulturne činjenice postoje samo ako su javni, dostupni naučnoj oceni i verifikaciji. U savremenim razvijenim društvima došlo je do izrazite "socijalizacije" naučnog rada. Kreativni kvalitet pojedinaca je osnova, ali sam istraživački rad je u sve većoj meri organizovan u timove, institucije i asocijacije. Produkcija saznanja ima ne samo intelektualnu ili duhovnu vrednost nego i materijalnu. Naučna saznanja se razmenjuju na ekonomski organizovanom tržištu te se mogu transformisati u materijalna dobra.

Sva navedena svojstva se uveliko razlikuju od društva do društva. Društveni položaj i uloga nauke nisu u svim društvima isti, niti su isti društveni odnosi unutar same nauke kao više ili manje razvijenog podsistema u sklopu ukupne društvene delatnosti. Te razlike su još veće kada su u pitanju društvene nauke, među kojim je i socijalna psihologija.

Drugo, s obzirom da društvene nauke izučavaju društvo, to je njihova uslovljenost karakterom neposrednog društvenog okruženja još izrazitija nego kod ostalih nauka. Predmet istraživanja društvenih nauka su *pojave kojim je izvor u prirodi ljudske društvenosti* (SOCIJALNE pojave), ali i *pojave kojim je izvor u karakterističnom ustrojstvu društvenih odnosa i u organizaciji društvenog života* (SOCIJETALNE pojave). Najznačajnije društvene pojave, a posebno socijetalne, su pod kontrolom kulturne tradicije i aktualne društvene politike. Društva i kulture se veoma razlikuju u spremnosti da društvenim naukama daju autonomiju koja je preduslov objektivnog i egzaktnog sagledavanja društvene stvarnosti, položaja čoveka u društvu i činilaca koji taj položaj uslovljavaju.

U tom smislu, rezultati pojedinačnog istraživanja, ili istraživanja jedne oblasti, ili čak pravac i tempo razvoja čitave naučne discipline, mogu se razumeti tek na osnovu poznavanja šireg društvenog konteksta koji je svojom ideologijom, aktuelnim problemima, uslovima za razvoj naučnih istraživanja itd. uticao na izbor problema, na finansijske i druge mogućnosti za ispitivanje, na prezentaciju i primenu rezultata. Uproščeno rečeno, naučno istraživanje je društveno uslovljeno bar onoliko koliko su to npr. instaliranje određenog tehnološkog procesa u nekoj fabrici ili snimanje filma.

Treće, istraživanje je PROCES SAOBRAĆANJA među akterima koji su nosioci intelektualnih i praktičnih aktivnosti iz kojih se sastoji istraživanje.

U empirijskim socijalnopsihološkim istraživanjima između predmeta proučavanja i istraživača uspostavlja se dvosmerni interakcijski odnos. Socijalni psiholog proučava razne vidove i aspekte ponašanja pojedinaca i grupa u raznim socijalnim situacijama, te i osobe čije ponašanje je izvor podataka postaju ne samo ispitanici ili subjekti već u izvesnom stepenu dobijaju ulogu saradnika na realizaciji istraživanja. To se jednako odnosi na istraživanja koja zahtevaju od istraživača da ulazi u pojedine grupe, posmatra njihove aktivnosti i ponašanje njihovih članova, kao i na veoma

rasprostranjena istraživanja u kojim se do podataka dolazi na osnovu verbalnih iskaza ljudi čije osobine i ponašanje su predmet istraživanja. S druge strane, ulaskom u određeni socijalni milje istraživač i sam postaje deo zbivanja koja su predmet posmatranja. Nije bitno drugačija situacija ni u onim istraživanjima koja se temelje na korišćenju sekundarnih izvora podataka o društvenim pojavama. Pripadnost istraživača društvenim grupama i slojevima određuje ako ne stavove i namere a onda sigurno saznavno-iskustveni okvir u koji smešta podatke i u kojem ih analizuje i intepretira.

Interakcija između istraživača i predmeta istraživanja u društvenim naukama uvek je socijalna, a u socijalnoj psihologiji uz to je i uvek neposredna i uzajamna. Ona se ne sme izgubiti iz vida kada se govori o valjanosti, pouzdanosti i objektivnosti podataka, nalaza i svega ostalog što se podvodi pod veoma široki i često korišćeni izraz "rezultati istraživanja".

Svest o potrebi da se psihološki podaci posmatraju kao rezultat složene komunikacije ljudi u aktuelnom društvenom kontekstu, pri čemu je taj rezultat, kao i kod drugih međuljudskih komunikacija, osetljiv na brojne i naoko nebitne uticaje, pokrenula je niz značajnih pitanja, od metodoloških pa sve do etičkih. To je uslovalo da su se tokom 60-tih godina u socijalnoj psihologiji pojavila teorijska i empirijska istraživanja koja su se bavila proučavanjem samog istraživačkog procesa u psihologiji.

Logično je da u socijalnoj psihologiji upoznavanje sa metodologijom istraživanja započnemo sa analizom istraživanja kao kulturnog obrasca i komunikacionog procesa i utvrđivanjem osnovnih principa na kojim počiva njegova organizacija.

OPŠTI MODEL ORGANIZACIJE ISTRAŽIVANJA:

AKTERI ISTRAŽIVANJA - NJIHOVE ULOGE I MEĐUSOBNI ODNOSI

Uz manje dopune, shemu koju je dao Ackoff (1953, str. 8-11) možemo upotrebiti kao podesno analitičko sredstvo za uporedno prikazivanje istraživanja kao procesa saobraćanja i kao procesa rešavanja problema. Time se u prvom redu želimo da postignemo pedagoški cilj: da opis jedne izuzetno složene pojave učinimo relativno preglednim i instruktivnim. Iz opisa bi trebalo da bude jasno da su ta dva tesno povezana i da se u izvesnim fazama istraživanja izražavaju kroz iste aktivnosti.

Aktivnosti iz kojih se sastoji istraživanje mogu se objediniti u četiri glavne uloge: NARUČILAC, ISTRAŽIVAČ, ISPITIVAČ (POSMATRAČ) i ISPITANIK. Jedan akter može imati jednu ili više uloga, svaku ulogu može igrati jedan ili više aktera. Za svaku od navedenih uloga karakteristična je određena struktura aktivnosti. Uloge su međusobno povezane u manje ili više jedinstven i organizovan sistem aktivnosti. To povezivanje se ostvaruje putem *interakcije ili saobraćanja* među nosiocima pojedinih uloga, te se o procesu istraživanja može govoriti kao o nizu *komunikacijskih aktivnosti*. Za efikasnost istraživanja u prvom redu je značajna neposredna interakcija između aktera koji su nosioci komplementarnih uloga.

Glavne komunikacijske aktivnosti prikazane na shemi odvijaju se između naručioca i istraživača, istraživača i ispitivača, ispitivača i ispitanika. Neophodno je da se na svakom od ta tri glavna nivoa saobraćanja postigne potpuno uzajmano razumevanje i optimalna saradnja.

Istraživač kao glavni "nosilac" istraživanja mora poznavati kako se to postiže, gde su izvori potencijalnih nesporazuma i konflikata i kako se oni mogu preduprediti. Jasna slika komunikacione strukture istraživanja je preduslov uspešnog vođenja istraživanja kao procesa rešavanja problema.

Socijalnopsihološka istraživanja, pogotovu ona koja se temelje na ispitivanju i posmatranju uzoraka, nužno uključuju veliki broj saradnika - ispitivača i ispitanika. I samo planiranje i organizovanje takvih istraživanja sve češće postaje timski posao. Unutar istraživačkog tima se diferencira niz specijalizovanih uloga (uz rukovodioca istraživanja rade istraživači koji su eksperti npr. za pojedine elemente problema ili pojedine metode i tehnike za prikupljanje i obradu podataka) i razvija karakteristična komunikaciona mreža. Zbog visine troškova ili iz drugih razloga nekoliko naručioca mogu da se udruže u finansiranje pojedinih istraživanja. Iza ambicioznih istraživačkih programa sve češće stoje konzorcijumi naručilaca ili korisnika.

ISTRAŽIVANJE ...	
... kao komunikacioni proces među akterima (1-7)	... kao proces rešavanja problema (a-g)
NARUČILAC	
a) <i>Identifikuje problem i odlučuje se za istraživanje</i>	7) <i>Zajedno sa istraživačem razmatra efekte akcije</i>
1) <i>Iznosi problem, postavlja projektni zadatak</i>	g) <i>Preduzima predloženu akciju, rešava problem</i>
ISTRAŽIVAČ	
b) <i>Formuliše problem, metode, razvija projekat</i>	6) <i>Podnosi izveštaj o rezultatima istraživanja</i>
2) <i>Organizuje rad na terenu, priprema ispitivače</i>	f) <i>Obrađuje podatke i piše izveštaj</i>
ISPITIVAČ	
c) <i>Obezbeđuje standardnost uslova ispitivanja</i>	5) <i>Sav registrovani materijal prenosi istraživaču</i>
3) <i>Uspostavlja kontakt, ispituje, posmatra</i>	e) <i>Registruje odgovore i zapažanja (protokol)</i>
ISPITANIK	
4) <i>Prihvata ispitivanje, uvažava uputstvo</i>	d) <i>daje odgovore, reaguje na stimuluse</i>

KOMUNIKACIJSKE OPERACIJE:

1. Naručilac saopštava problem istraživaču, postavlja projektni zadatak
2. Istraživač organizuje rad na planiranju i realizovanju istraživanja, priprema ispitivače (posmatrače) za rad sa ispitanicima
3. Ispitivač uspostavlja kontakt sa ispitanicima, motiviše ih za učestvovanje u ispitivanju i daje uputstvo za rad
4. Ispitanik prihvata ispitivanje, postupa u skladu sa uputstvom koje je dobio od ispitivača
5. Ispitivač prenosi istraživaču svu sakupljenu građu (popunjene upitnike, protokole intervjua, posmatranja i sl.)
6. Istraživač posle završene obrade podataka saopštava naručiocu nalaze i zaključke istraživanja, formuliše preporuke
7. Naručilac i istraživač razmatraju efekte preduzete akcije

FAZE REŠAVANJA PROBLEMA:

1. *Uočavanje problema i donošenje odluke o istraživanju*
2. *Formulacija problema i hipoteza, specifikacija metoda i tehnika (pravi idejnu skicu i razrađuje*

projekat istraživanja)

3. *Organizovanje istraživanja, obezbeđivanje standardnih uslova za registrovanje podataka putem posmatranja ili ispitivanja*
4. *Ispitivanje/posmatranje, stvaranje situacije koja izaziva odgovore/reakcije koje su predmet istraživanja*
5. *Registrovanje dobijenih odgovora/reakcija, sređivanje empirijske građe, artikulisanje podataka*
6. *Obrada sakupljenih podataka, interpretacija nalaza, izvođenje zaključaka i pisanje izveštaja*
7. *Poduzimanje predložene akcije, rešavanje problema*

NARUČILAC I ISTRAŽIVAČ: PROJEKTNI ZADATAK

Nesumnjivo glavni akter istraživanja je naučnik-istraživač. To je uvek pojedinac, koji može raditi sam ili u timu. Za savremenu nauku je tipično da istraživači rade u okviru neke institucije koja se isključivo ili između ostalog bavi istraživanjem određene problematike. Sve je izraženija tendencija da takve institucije raspolažu sa više istraživačkih timova koji su angažovani na realizovanju šireg, manje ili više jedinstvenog istraživačkog programa (tzv. makro projekti). Ipak, ima opravdanja za pitanje: zašto se istraživač bavi upravo onim pojavama kojim se bavi, ko o tome odlučuje? Pojednostavljeno, moguća su dva odgovora: o tome odlučuje sam istraživač ili istraživač organizuje istraživanje na "zadanu temu". U obe situacije naručiocem ili korisnikom smatramo onog ko je naišao na problem i ideju o novom istraživanju, a istraživačem onog od koga se traži da isplanira, organizuje i sprovede istraživanje. Istina, u naučnim istraživanjima naučnik često ima obe uloge - on definiše problem i odlučuje da ga istražuje, a zatim priprema i realizuje istraživanje. Finansijer takvog istraživanja vodi računa o značaju istraživanja, ali ne utiče na njegov sadržaj.

"Naručilac" je ovde opšti naziv za sve pojedince ili institucije koje mogu doneti odluku da neke od problema, teškoća i nejasnoća na koje nailaze u svojoj delatnosti pokušaju rešiti u saradnji sa jednom ili više naučnih institucija. Uloga naručioca je u prvom redu da što potpunije i preciznije opiše kako se ispoljava ono što smatra problemom, da što određenije formuliše pitanja na koja su mu neophodni odgovori. Naručilac utvrđuje svoje ciljeve i na osnovu kojih se kasnije određuju konkretni zadaci budućeg istraživanja. Drugim rečima, u skladu sa (1) svojim motivima i (2) raspoloživim sredstvima, naručilac specifikuje (a) vrstu ishoda (rezultata) koji očekuje od istraživanja, (b) precizira vreme u kojem istraživanje treba da se obavi, (c) utvrđuje finansijske i tehničke uloge. U svakom slučaju, kada se obrati istraživaču naručilac će u nekoj formi saopštiti na kakav problem je naišao i kakva pomoć mu je potrebna.

Glavni naručioci istraživanja do skora su bili naučni fondovi (republički i regionalni), pojedini resori državne uprave, privredne organizacije i društveno-političke organizacije, a istraživački rad je isključivo bio deo tzv. "društvenog sektora" rada. U novije vreme situacija postaje znatno fleksibilnija, a organizacija istraživačkog rada donekle raznovrsnija. Npr. već su formirani privatni istraživački centri za ispitivanje tržišta i javnog mnjenja. Oni nude svoje usluge, traže naručioce.

"Istraživač" je ovde opšti naziv za sve pojedince ili institucije kojim se "naručilac" obraća i koje su specijalizovane i kompetentne za istraživanja koja su neophodna da bi se došlo do rešenja postavljenog problema, do odgovora na pitanja naručioca. Kada se naručilac obrati istraživaču, među njima započinje komunikacija: razmena informacija, ideja i ocena u kojoj treba da postignu uzajamno razumevanje i potpunu saglasnost. Istraživač dobijenu formulaciju problema i očekivane pomoći mora pažljivo da analizuje i reformuliše u konceptima koji mu omogućuju da taj problem situira u naučni okvir - konceptualno i metodološki, i zatim saopštava naručiocu kako je sagledao stvari o kojim je reč. Postavlja pitanja kojim traži dopunske informacije, postavlja alternativne pravce akcije i predlaže opredeljenje, ukazuje na stepen verovatnoće različitih ishoda, njihovu vremensku i finansijsku cenu i sl. Iz takvih razgovora i fiksiranja njihovog sadržaja i zaključaka u pisanoj formi, nastaje zajednička formulacija problema ili projektni zadatak. Tada istraživač pristupa detaljnijoj analizi postavljenih zahteva i mogućih istraživačkih postupaka u rešavanju postavljenog problema.

Odnos naručilac-istraživač može se uspostaviti i u okviru radne organizacije u kojoj je psiholog zaposlen, u kojoj obavlja stručne poslove npr. industrijskog, kliničkog, školskog ili socijalnog psihologa. Uprava preduzeća ili ustanove može samoinicijativno ili na predlog psihologa i

drugih stručnjaka doneti odluku o organizovanju istraživanja problema bilo iz oblasti glavne delatnosti ili međuljudskih i organizacijskih odnosa. U takvoj situaciji svi komunikacijski aspekti istraživanja postaju još delikatniji, naročito ako se radi o sredini u kojoj je nivo poznavanja strukture i dinamike istraživačkog rada prilično nizak. Psiholog u ulozi istraživača mora jasno da identifikuje koje osobe ili koji organi imaju status naručioca. Ulogu naručioca treba da preuzme onaj organ koji ima pravo da odlučuje, vrednuje i preduzima akcije. Istraživač se ne sme izložiti riziku da tek po obavljenom istraživanju neko formuliše nova očekivanja u odnosu na istraživanje. Cilj, zadaci i sadržaj, kao i neke druge bitne stvari, moraju biti pismeno formulisani i u istoj formi prihvaćeni od svih koji odlučuju o istraživanju.

Česta je pojava da istraživač uoči problem i da među potencijalnim korisnicima traži naručioca. U takvim situacijama idejna skica se radi nešto detaljnije, sa više obrazloženja o značaju i mogućnostima istraživanja, jer pomoću nje treba zainteresovati budućeg naručioca.

SPREČAVANJE JAVLJANJA NESPORAZUMA SA NARUČIOCEM

Prvi zadatak istraživača je da napravi IDEJNU SKICU PROJEKTA. Naručilac i istraživač mogu sklopiti ugovor za izradu idejne skice, kako bi se obezbedila sredstva za njenu realizaciju i uvažavanje rokova. Češće je slučaj da izrada idejne skice ostaje deo prethodnih, neformalizovanih razgovora i konsultacija. Istraživač polazi od *opisa projektnog zadatka* i analizuje sve njegove teorijsko-konceptualne, metodološko-tehničke i finansijske konsekvence. Često su mu neophodne dodatne informacije do kojih može doći uvidom u dokumentaciju naručioca, posmatranjem pojava na terenu, pregledom relevantne naučne literature.

Idejna skica je dokumenat kojim se utvrđuje da su obe strane saglasne o tome šta je predmet istraživanja, kakvog karaktera će biti istraživanje, koji se efekti očekuju i okvirna cena istraživanja, rokovi i sl. Na osnovu idejne skice sklapa se ugovor o realizaciji istraživanja ili samo o izradi IZVEDBENOG PROJEKTA ISTRAŽIVANJA.

Idejna skica je značajna za obe strane. Ona je izraz stepena postignute saglasnosti i ostvarenog razumevanja predmeta i ciljeva istraživanja. Step en opreznosti je znatno viši ako ona obavezuje samo na izradu projekta istraživanja, a projektom se definišu ishodi istraživanja u celini. Idejna skica retko kada može biti toliko detaljna da razreši sva važna pitanja koja se javljaju u istraživanju. Često, usled ograničenog vremena, naručilac i istraživač se ipak zadovoljavaju sporazumom koji su postigli na osnovu idejne skice. Žurba koja bi, eventualno, eliminisala i izradu tog dokumenta ne bi ništa dobro donela ni jednoj strani. Ako istraživanje otpočne odmah nakon početnog dogovora u kojem je samo okvirno naznačen predmet istraživanja, lako se može desiti da se kasnije ustanovi da troškovi i vremenski rokovi ne odgovaraju naručiocu, ili obrnuto da od strane naručioca fiksirana sredstva i rokovi lišavaju istraživača mogućnosti da obavi posao, ili pak da naručilac, kada vidi rezultate, kaže da to nije ono što je njemu trebalo, da je očekivao mnogo preciznije podatke, detaljniju analizu i sl.

Iako finansijski i pravni aspekti istraživanja mogu biti daleko od osnovnih interesovanja istraživača, on ne sme nikada da ih zanemari i izloži se potencijalnim neugodnostima.

U povratnom procesu komunikacije, i pored postojanja idejne skice, mogu da se jave veći ili manji nesporazumi između naručioca i istraživača. Nekada su oni uglavnom posledica razlike u jeziku odnosno terminologiji kojom o istim sadržajima govore naručilac i istraživač. Istraživač je dužan da svoje nalaze saopšti jasno, pregledno i bez preterane upotrebe stručnih izraza, da sasvim izbegne nepotrebne stručne i strane izraze koji se mogu bez gubitka po preciznost izlaganja zameniti jednostavnijim i poznatim izrazima. Ipak, nesporazumi se najčešće javljaju u vezi sa daljom sudbinom rezultata istraživanja i preduzimanjem akcija na osnovu njih. Naručilac, naravno, ne mora da preduzme akciju koju mu predlaže istraživač, kao što, s druge strane, istraživač ponekad mora da nastoji da umanj i preterani entuzijazam naručioca i da ga ubedi da rezultati do koji se došlo u istraživanju nisu dovoljni za solidno utemeljenje planirane akcije. U nekim slučajevima cilj istraživanja je da se proveri validnost odluka i planova koje naručilac već doneo. Ako se desi da se dobijeni rezultati ne poklope sa očekivanjima, istraživač može biti izložen pritisku da modifikuje ili ne obelodani svoje rezultate. Posebno pitanje je pravo istraživača na objavljivanje naučnih i stručnih radova na osnovu istraživanja koje je finansirao naručilac. To bi, po pravilu, trebalo da se reguliše već u ugovoru o istraživanju. U svakom slučaju, naručilac ima pravo da zaštiti svoje interese, a istraživač

ima izvesnu društvenu odgovornost koja podrazumeva da ne može biti potpuno indiferentan prema daljoj sudbini rezultata vlastitih istraživanja.

ISTRAŽIVAČ I ISPITIVAČI: STANDARDIZACIJA POSTUPKA

Kada su utvrđeni ciljevi, predmet i metode istraživanja, što se postiže izradom projekta istraživanja, istraživač stupa u kontakt sa osobama koje treba da izvrše potrebna posmatranja i ispitivanja na terenu. Tu vrstu učesnika u istraživanju označićemo zajedničkim nazivom ISPITIVAČI. S obzirom da se socijalno psihološka istraživanja često izvode na velikim uzorcima i da obuhvataju šire teritorijalne jedinice, a da se prikupljanje podataka mora obaviti u relativno kratkom vremenu kako bi se izbeglo uplitanje različitih društvenih zbivanja koja su moguća u većim vremenskim intervalima, istraživač je prinuđen da angažuje veliki broj ispitivača.

IZBOR ISPITIVAČA

"Ispitivač" je osoba koja dolazi u dodir sa ispitanicima da bi pomoću instrumenata koje je odabrao ili konstruisao istraživač, obavila posmatranja, razgovore, testiranja ili druge aktivnosti kojim je cilj prikupljanje empirijske građe. Da bi uspešno obavio svoju ulogu, ispitivač treba da raspolaže određenim opštim znanjima, da dobro poznaje okolnosti pod kojim treba da vrši konkretno ispitivanje, da je ovladao primenom instrumenata i sl. U socijalnopsihološkim istraživanjima, zavisno od vrste instrumenata koje treba da primene, ispitivači mogu biti stručne osobe, npr. diplomirani psiholozi, sociolozi, pedagozi ili studenti starijih godina, ali i druge osobe koje poseduju dovoljno opšteg obrazovanja. Pored stručnosti i opšte kulture, važani kriterijumi za izbor ispitivača su i njihovo ponašanje i izgled. Ponašanje ispitivača mora biti podešeno prema ispitaniku i situaciji u kojoj se ispitivanje obavlja. Ispitivač treba da bude tolerantan, da svojim reakcijama ne ocenjuje ispitanika, da svoj pozitivan odnos ispoljava samo zainteresovanošću za ono što ispitanik govori.

Priprema ispitivača i izrada priručnika za ispitivače

Osnovna stvar koju istraživač mora da obezbedi uz pomoć ispitivača jeste standardnost primene instrumenata ili maksimalna jednoobraznost situacije ispitivanja. U tom cilju, neposredno pred realizaciju istraživanja na terenu, istraživač organizuje *trening ispitivača* i svakom od njih obezbeđuje primerak PRIRUČNIKA ZA ISPITIVAČE.

Sadržaj, trajanje i tehnike TRENINGA zavise u prvom redu od vrste instrumenata koje ispitivači treba da primene, od stepena i vrste stručnosti ispitivača i njihovog ranijeg iskustva u radu na sličnim poslovima. I onda kada se radi o vrlo stručnim ispitivačima koji treba da primene njima dobro poznate standardne tehnike i instrumente, izvestan trening je neophodan. On se može svesti na zajedničko prelistavanje instrumenata i pratećih uputstava za ispitanike, utvrđivanje kritičnih tačaka i dogovor u načinu postupanja ako se pojave teškoće. Kratko pisano opšte uputstvo, kao podsetnik o pojedinostima je i u ovom slučaju neophodno.

Istraživačke institucije koje periodično obavljaju razna ispitivanja na teritoriji koju pokrivaju imaju mrežu svojih saradnika-organizatora koji raspolažu sa većim ili manjim ekipama stalnih ispitivača. Pred svako novo ispitivanje ekipe se sastaju i pripremaju za konkretni posao koji treba da obave.

PRIRUČNIK ZA ISPITIVAČE sadrži pregled osnovnih informacija koje se odnose na sprovođenje ispitivanja i sažet opis ponašanja ispitivača u situaciji ispitivanja. Tu se u pisanom obliku iznose isti sadržaji koji su bili predmet treninga, sa ciljem da ispitivaču, kada se nađe sam na terenu, služe kao podsetnik. Na osnovu iskustava iz ranijih istraživanja, istraživač u priručniku navodi tipične teškoće koje mogu iskrsnuti pri uspostavljanju kontakta sa ispitanikom ili u toku ispitivanja i daje sugestije kako ispitivač treba da postupi u takvim slučajevima.

U vezi obuke ispitivača javlja se dilema u kojoj meri istraživač bi trebalo da ih upozna sa problemom koji istražuje i hipotezama koje su predmet provere. U nekim slučajevima izvestan stepen poznavanja ovoga može samo da koristi ili je čak i neophodan. To je npr. slučaj kod korišćenja tehnika koje zahtevaju od ispitivača da selekcionišu i oblikuju dobijene informacije; bez poznavanja predmeta istraživanja mogao bi bitne informacije da zanemari, da ih izostavi ili neprecizno diferencira jedne od

drugih. Ali, s druge strane, u nizu istraživanja u kojim su ispitivači znali hipoteze dolazilo je do (nenamernog) menjanja njihovog ponašanja u situaciji ispitivanja, što je uticalo i na modifikovanje ponašanja ispitanika a time i na smanjene valjanosti registrovanih podataka. Posebno organizovanim istraživanjima utvrđeno je da su takvi neželjeni efekti mogući i u laboratorijskim, u načelu strogo kontrolisanim eksperimentima ("efekat eksperimentatora"). O ovom delikatnom pitanju odlučuje sam istraživač na osnovu procene šta je konkretnom istraživanju povoljnije za postizanje veće objektivnosti podataka.

KONTROLA RADA ISPITIVAČA

Osnovni vid kontrole je da se u istraživanje uključuju samo uvežbani i pouzdani ispitivači. Provera tih svojstava se vrši u sklopu treninga i ispitivanja za potrebe probnog istraživanja.

Po završenom ispitivanju ispitivač beleži sve što je bilo karakteristično za situaciju ispitivanja i procenjuje u kojoj meri su ispunjeni standardni zahtevi. Uvidom u takve zapisnike, koji delom mogu biti strukturisani, istraživač može donositi ocene o toku realizacije istraživanja.

Kontrola se može vršiti neposredno na terenu. Novi ispitivač obilazi ispitivane osobe i proverava da li je ispitivač dolazio, kako je teklo ispitivanje i sl.

Kontrola se može vršiti posle obavljenog ispitivanja. Prvo, u fazi pregledanja materijala, potpunosti i doslednosti odgovora mogu se pojaviti simptomatična odstupanja ispitanika koje je ispitivao jedan od ispitivača. Drugo, pri deskriptivnoj obradi podataka ispitanici se mogu grupisati i po ispitivačima. Sistematske razlike po "varijabli" ispitivač otkrivaju koji su ispitivači sistematski činili neku grešku, npr. sugerisali odgovore, sporili se sa ispitanicima i sl.

ISPITIVAČ I ISPITANICI: POVERENJE I SARADNJA

"Ispitanik" je opšti naziv kojim označavamo sve osobe koje učestvuju u istraživanju kao izvor podataka. Nekada su samo predmet posmatranja, nekada su samo sagovornici, a nekada i jedno i drugo. Ispitanici mogu biti osobe različitog socijalnog položaja, pola, uzrasta, stepena obrazovanja, zanimaja, različitih psihičkih osobina i stilova ponašanja, veoma različite spremnosti da otvoreno razgovaraju sa nepoznatom osobom koja je uz to i predstavnik neke ustanove...Uspeh razgovora zavisi od sposobnosti ispitivača da stvori takvu atmosferu u kojoj će ispitanik pokazati kako dobru volju da se upusti u razgovor tako i spremnost da tokom razgovora sarađuje.

KONTAKT SA ISPITANIKOM I SAMOIDENTIFIKACIJA ISPITIVAČA

Često se ispitivanje tako organizuje da jedan ispitivač istovremeno pomoću upitnika ili drugih sličnih instrumenta ispituje grupu ispitanika, npr. školsko odeljenje, grupu radnika iz pogona, članove neke organizacije u vreme sastanka i sl. Drugi karakterističan način ispitivanja je individualno ispitivanje u kući, na radnom mestu i sl.

Osnovno pravilo je kada se ispitivač nađe pred ispitanikom da se predstavi: navede svoje ime i prezime, ustanovu ispred koje je došao. U većini istraživanja ispitivač ima legitimaciju koju treba da pokaže ispitaniku, a kojom potvrđuje svoj identitet i ostale saopštene informacije. Posle tog ispitivač saopštava o kakvom ispitivanju se radi i kako je ispitanik (ili grupa) izabran za učesnika (sarađnika) u istraživanju. Kod individualnog ispitivanja ispitivač proverava da li se radi o osobi na koju je upućen.

OPŠTA I POSEBNA UPUTSTVA, ODRŽAVANJE KOMUNIKACIJE TOKOM ISPITIVANJA

Odmah posle predstavljanja, ispitivač saopštava kratko OPŠTE UPUTSTVO koje ispitaniku omogućuje da stekne predstavu o temama na koje se odnose pitanja koja slede. Zatim daje UPUTSTVO O NAČINU RADA. Najpodesnije je ako to uputstvo važi za celo ispitivanje. Često se, međutim, u jednom istom instrumentu javljaju grupe pitanja na koje se odgovara na različite načine. Ako se u ispitivanju javlja više instrumenata, još je verovatnije da će način odgovaranja biti različit. U takvim slučajevima se tokom ispitivanja daju DOPUNSKA UPUTSTVA. Ako se ispitivanje vrši upitnikom, pre početka rada, odmah posle opšteg uputstva se najavljuje da se na neka pitanja odgovara na drugi način i da je to kod

tih pitanja jasno naznačeno.

Često se u cilju veće iskrenosti odgovora a ponekad i u cilju njegove stvarne zaštite, ispitaniku saopštava da je *ispitivanje anonimno*. U tom slučaju u razgovoru ili upitniku ne sme da se pojavi ni jedno pitanje koje omogućuje identifikaciju ispitanika i koj bi, s toga, izazvalo podozrivost. Pored anonimnosti, u predstavljanju ispitivanja može se insistirati na *poverljivosti podataka*. Ispitaniku se npr. saopštava da njegovi odgovori, sem istraživaču, nikome neće biti dostupni, ili da se upitnici označavaju isključivo šiframa i tako šifrirani upućuju na mehanografsku obradu i sl.

Veoma je važan *prvi utisak* koji ispitivač ostavi na ispitanika. Zato je potrebno nastupiti na način koji odaje kulturnu i ozbiljnu osobu, osobu kojoj se može verovati. Kultura u ophođenju sa ogleda se u pozdravljanju, predstavljanju, oslovljavanju, iznošenju molbi i zahteva, davanju objašnjenja i uputstava, podsticanju, ohrabrivanju i zahvaljivanju. Jačinu glasa i brzinu govora treba prilagoditi situaciji i osobi. S druge strane, ispitanik nužno ostavlja izvestan utisak na ispitivača i ovaj ga na osnovu tog opaža kao osobu sa određenim osobinama koje mogu olakšati ili otežati ispitivanje... Ispitivač ne sme ničim da otkrije kakav je taj utisak, uvek treba da se drži kao da je ispitanik maksimalno korektan i predusretljiv, sposoban da razume uputstva i pitanja.

"POVRATNA INFORMACIJA" ISPITANIKU: ZAHVALJIVANJE, UPUĆIVANJE NA ISHODE, OBJAŠNJENJE POSTUPKA ...

Završetak ispitivanja je jednako važan kao i početak. Osoba koja je iznela svoja zapažanja, mišljenja i ocene, zbog pristanka na ispitivanje uvedena u razmišljanje o svojim ličnim reakcijama na razne pojave, treba da ispitivanje doživi kao celovit i konstruktivan događaj. O tome se brine konstruktor instrumenata i projektant istraživanja, jer uvodi i takva pitanja koja ispitaniku pružaju priliku npr. da navede svoja zapažanja ili mišljenja i o stvarima o kojim nije pitano a on smatra da su začajne, da da savet za neko novo ispitivanje i sl. Naravno, ne treba insistirati na odgovorima na ta pitanja. Važno je da mu jedno ili dva takva pitanja postave a njegovo eventualno uzdržavanje od odgovora prihvati kao nešto što je na svom mestu. Svako ispitivanje treba da ispitanik doživi kao zaokružen i smisao razgovor, a pogotivo ako se radi o ispitivanju koje je duže trajalo i imalo znatne zahteve u odnosu na ispitanika.

Završni deo ispitivanja ima mentalno higijensku funkciju u odnosu na ispitanika, ali i ekološku funkciju odnosu na buduća istraživanja. Nekorektno ispitivanje malog broja osoba u nekoj sredini može celu sredinu učiniti neprijateljski raspoloženom prema budućim ispitivanjima.

ISTRAŽIVANJE KAO PROCES REŠAVANJA PROBLEMA

Istraživanje možemo posmatrati kao relativno specifičnu delatnost usmerenu na unapređivanje saznanjno-praktične dimenzije ljudskog života. Ono se sastoji iz aktivnosti kojim dolazi do izražaja aktivistički, inicijativan, stvaralački odnos čoveka prema onom što doživljava i uslovima koji određuju kvalitet tih doživljaja. Istraživanje je, dakle, delatnost kojom ljudi nastoje da prevaziđu teškoće, prepreke, neizvesnosti sa kojim se suočavaju u svom svakodnevnom životu i radu, u odnosima sa prirodnim i društvenim okruženjem. Posmatrano sa tog stanovišta, istraživanje se obično definiše kao *proces rešavanja saznanjnih i praktičnih problema*.

Na shemi su prikazana dva aspekta istraživanja - komunikacioni i problemski. Reč je o dva ugla posmatranja jednog istog procesa. U prvom slučaju pažnju usredsređujemo na ULOGE i AKTERE koji su nosioci tih uloga i to sa ciljem uočimo od čega sve zavisi uspešnost saobraćanja među onima koji sudeluju u istraživanju i koji su odnosi kritični kao mogući izvor krupnih nesporazuma. Iz drugog ugla posmatranja, kada na istraživanje gledamo kao na *proces rešavanja problema*, vidimo da se ono sastoji iz niza *intelektualnih aktivnosti* koje su prvenstveno skoncentrisane na *postavljenje problema*, *operacionalizovanje načina njegovog rešavanja*, *kontrolisano sprovođenje tih operacionalizacija* i na *verifikaciju dobijenih nalaza*.

Uočavanje problema, ocena njegovog značaja, postavljanje cilja za koji se pretpostavlja da se može ostvariti pomoću istraživanja i donošenje odluke o organizovanju istraživanja su neophodni

uslovi koji prethode istraživanju. Početnu formulaciju problema može ali i ne mora nužno dati sam istraživač. I ostala tri momenta koja prethode svakom istraživanju - ocena o značaju problema, postavljanje cilja i odluka o organizovanju istraživanja - mogu ali i ne moraju biti u nadležnosti istraživača.

Pošto postavljeno najopštije, *okvirno određenje problema*, istraživač po pravilu pristupa *pripremama za istraživanje*. Suočen sa novim problemom, istraživač u prvom redu nastoji da sistematizuje prethodna znanja, da ih upotpuni i proširi izučavanjem relevantne literature i neposrednim posmatranjem pojava koje ga interesuju. Kroz te aktivnosti istraživač upoznaje sadržaj problema, njegovu strukturu, što mu omogućuje da problem raščlani na glavne delove i da se približi odluci o tome šta će biti predmet njegovog istraživanja i na koji način će istraživanje realizovati. Odlučivanje o tome koje pojave će biti predmet istraživanja je prvi korak u izradi *projekta istraživanja*. Poznata izreka da je dobro postavljen problem već upola i rešen problem u potpunosti se može primeniti i na planiranje i realizovanje istraživanja.

Projektovanje u smislu donošenja odluka o tome kako će se odvijati istraživanje temelji se na formulaciji predmeta istraživanja. U toku projektovanja predmet istraživanja prolazi kroz nekoliko reformulacija koje imaju za cilj da se postigne što veći stepen preciznosti. Formulacija hipoteza, određivanje promenljivih i njihovih uzajamnih odnosa, analiza pojmova koji simbolizuju te promenljive i operacionalno definisanje tih pojmova su koraci u izradi projekta koji progresivno povećavaju stepen preciznosti u određivanju predmeta istraživanja. Drugim rečima, to su takođe formulacije problema, ali uvek sa novim ciljem i novim doprinosom njegovoj jasnoći i preciznosti.

Posmatranje i ispitivanje, registrovanje zapažanja i odgovora je središnja i veoma delikatna faza rada u empirijskom istraživanju. U njoj se obelodanjuje valjanost svih prethodnih odluka a od preciznosti njenog izvođenja i kontrole uslova u kojim se izvodi zavisi valjanost svih operacija koje slede i onog što će biti ishod tih operacija. To je razlog da se tehnikama (instrumentima) za registrovanje podataka i njihovom primenjivanju u metodologiji naučnog istraživanja posvećuje velika pažnja.

Prema tome *ko artikuliše ono što se u istraživanju smatra podatkom*, empirijskim materijalom koji direktno ulazi u analizu, u socijalnoj psihologiji možemo govoriti o dve vrste podataka - o podacima koje artikuliše ispitanik i o podacima koje artikuliše istraživač. U prvom slučaju se postupci, reakcije i odgovori ispitanika registruju što vernije, bez ikakve selekcije, izmene i interpretacije od strane posmatrača ili ispitivača. Npr. od posmatrača koji prati tok grupne diskusije može se tražiti da za svakog člana registruje koliko puta je uzimao reč i u koje vreme, koliko je postavio pitanja, koliko je dao odgovora itd. U intervjuu ili upitniku ispitaniku se mogu postaviti pitanja koja direktno traže neku informaciju, te ispitanik po pravilu daje i direktan odgovor. To mogu biti npr. informacije o stepenu obrazovanja, vrsti zanimanja, obavljanju neke aktivnosti, ali i informacije o procenama raznih iskustvenih objekata ili doživljenih situacija. U pripremi za obradu takvi podaci se prevode u simbolički sistem koji zahteva tehnologija obrade (šifriranje, kodiranje) i posle obrade se tumače u terminima u kojim su bili registrovani. Drugu grupu čine podaci koje artikuliše istraživač. Iz registrovanog ponašanja ili iz registrovanih odgovora na razna pitanja istraživač naknadno izvodi i artikuliše ono što smatra podatkom. On to čini na osnovu operacionalnih definicija promenljivih i u skladu sa izabranom tehnikom sintetizovanja pokazatelja koji su registrovani pomoću korišćenih instrumenata. To je slučaj npr. kod stvaranja raznih "indeksa", utvrđivanja položaja ispitanika na skali koja ima veći broj stavki. Tu spadaju i sve projektivne tehnike. Kod nekih tehnika, kao što je npr. strukturisano posmatranje pomoću sistema kategorija, uvežbani posmatrači sami u toku posmatranja interpretiraju ono što vide i registruju samo kategoriju u koju neko ponašanje spada.

Priprema podataka za obradu i sama obrada podataka slede odluke donete u toku izrade instrumenata i opšti plan obrade koji je predviđen projektom. Vrste promenljivih, njihova osnovna svojstva i njihovi međusobni odnosi pobrojani su najpre u formulaciji problema a zatim specifikovani u formulacijama hipoteza, odnosno ciljeva i zadataka istraživanja.

Pitanja od kojih se pošlo u istraživanje traže odgovore, ali ne u terminima operacionalnih definicija, niti u terminima raznih tipova i tehnika obrade podataka i sl. Odgovori moraju biti u terminima u kojim su postavljene hipoteze (zadaci) istraživanja i u kojim je formulisan problem zbog kojeg je i došlo do istraživanja. Kod *aplikativnih istraživanja* primena nalaza je prvenstveno u funkciji

rešavanja problema zbog kojeg je organizovano istraživanje, a zatim i u funkciji provere valjanosti teorijskih, metodoloških i drugih komponenti istraživanja. Takva istraživanja pružaju obilje povratnih informacija npr. o psihometrijskim svojstvima instrumenata, o osetljivosti instrumenata na uslove ispitivanja, na socijalni kontekst u kojem je istraživanje realizovano i sl. Kod *bazičnih istraživanja* rade se replikacije ili dopunska istraživanja u cilju da se provere pouzadnost utvrđenih nalaza, održivost predloženih teorijskih tumačenja i opravdanost eventualnih alternativnih interpretacija.

Od aktivnosti koje istraživanju daju karakter procesa rešavanja problema detaljnije ćemo prikazati one koje iz kojih se sastoji (1) pripremna faza, (2) faza projektovanja istraživanja i (3) faza konstrukcije (i adaptacije) instrumenata za registrovanje podataka. Izlaganje o (4) izvođenju istraživanja, (5) obradi i analizi podataka, (6) saopštavanju nalaza i (7) orijentaciji na projektovanje novih istraživanja, biće sasvim koncizno, jer o tim fazama biće više reći u poglavlju o upitniku.